

LA LITÚRGIA A CATALUNYA ARA FA MIL ANYS

Alexandre OLIVAR, O.S.B.

En aquests últims anys m'ha tocat tractar, per invitació a fer-ho, diferents vegades sobre la matèria que també m'ha estat proposada d'exposar aquí. En una d'aquestes ocasions, que va ser a l'octubre de l'any 1988, al monestir de Sant Miquel de Cuixà, a propòsit de la celebració de les festes mil·lenàries de sant Pere Orsèol, els organitzadors de les festes em demanaren el text de la meua conferència per tal de publicar-la, de manera que vostès tindran la possibilitat de llegir el que vaig exposar sobre el desplegament del culte diví a Catalunya entorn de l'any mil. Per consegüent, i per tal de no repetir coses que ja he dit en altres ocasions, m'ha semblat més just i oportú aprofitar aquesta avinentesa per explicar amb un cert deteniment alguns dels aspectes més importants o interessants de la matèria, que en els altres casos només he apuntat o només he tractat com de pas. Però això no ho puc fer ara, sense donar abans una visió sintètica global de la qüestió, sense establir prèviament allò que quan jo estudiava filosofia en deïem un «status quaestionis».

He de començar per dir que la pregunta «com era la litúrgia a la nostra terra ara fa mil anys o entorn de l'any mil», és a dir, en els comtats catalans de l'època carolíngia o des de la reconquesta fins al segle XI, no és una pregunta que pugui ser feta de la mateixa manera a qualsevol altre país europeu més

o menys veí del nostre. I això per diferents raons. En primer lloc, perquè malgrat les dispersions i destruccions que han sofert els tresors culturals de Catalunya en el decurs de la seva massa malaurada història, s'ha conservat en el nostre país (i també fora d'ell) una quantitat sorprenent de material històric, concretament en manuscrits i objectes relatius al culte, que ens permet reconstruir bastant bé l'evolució de la litúrgia a la nostra terra. Una de les impressions principals que em va produir la visita a l'Exposició inoblidable del Millenium (potser la impressió més gran) va ser aquesta: la de veure que, malgrat totes les pèrdues i desaparicions, encara disposem d'un material tan bo i tan relativament nombrós per poder treballar damunt d'ell.

Entre els objectes que hom podia admirar en l'esmentada exposició hi havia un cert nombre de preciosos còdexs litúrgics, d'alguns dels quals parlaré amb detall una mica més endavant. Naturalment, foren triats per a l'exposició del Millenium només alguns dels manuscrits més representatius, tant pel contingut com per la bellesa de la forma (per a una exposició la bellesa de la forma compta molt). Aquests còdexs o fragments de còdexs (alguns d'ells històricament molt valuosos) eren representants de colleccions considerables. Potser interessarà que digui aquí on es conserven aquestes colleccions. A Barcelona ciutat hi ha l'Arxiu de la Corona d'Aragó, on es conserva l'antic fons de Ripoll, la Biblioteca de Catalunya, la de la Catedral i la de la Universitat, on hi ha la collecció de Sant Cugat del Vallès; la collecció particular de Felip Capdevila fou adquirida per la Facultat Teològica de Sant Pacià. A Girona hi ha les colleccions de la Catedral, del Museu Diocesà i del Seminari. A Lleida, la de la Catedral. A Montserrat, la de la biblioteca del monestir. A Solsona, la de la Catedral i Museu. Tarragona té tres fons importants: el de l'Arxiu Històric Arxidiocesà, el de l'Arxiu Capitular i el de la Biblioteca Pública, en la que es conserva l'antic fons de Santes Creus. A Tortosa hi ha el fons de la Catedral i, finalment, en aquesta llista que hem donat per l'ordre alfabètic dels llocs, hi ha Urgell, amb la collecció conservada a La Seu, i Vic, amb el seu Museu Episcopal i l'Arxiu Diocesà. D'algunes d'aquestes colleccions existeixen bons catàlegs, d'altres només disposen de catàlegs parcials o de descripcions sumàries dels manuscrits. Gràcies a l'aplicació d'un recercador, mort fa un parell d'anys (el desembre del 1987), el professor valencià doctor Josep Janini, tenim un co-

neixement bastant detallat d'aquests tresors bibliogràfics antics pel que es refereix als documents litúrgics.

Probablement també interessarà que digui on han anat a parar fora de la nostra terra manuscrits litúrgics de Catalunya, segons els coneixements que jo en tinc. Els llibres antics tenen els seus avatars i les seves odissees; és així que actualment trobem manuscrits litúrgics d'origen català a Autun, Avinyó, Bruselles, Cambridge, Chicago, Copenhaguen, Dublín, L'Escorial, Gethsemany (Kentucky), Hartford (Connecticut), Londres, Madrid, Milà, Narbona, Nova York, Oxford, Palma de Mallorca, París, Perpinyà, Roma, San Marino (Califòrnia), Saragossa, Stokholm, Toledo, Tolosa de França i Verona.

Potser alguns lamentaran que tants manuscrits de pàtria catalana es trobin avui a l'estranger. Pensem que a Catalunya es conserven avui manuscrits d'origen no català, alguns d'ells llibres concretament litúrgics. Procurem, en tant que de cada un de nosaltres depengui, que aquests manuscrits siguin assequibles (directament o indirecta) als investigadors, com ho són per a nosaltres i per a tots els recercadors, generalment, els manuscrits d'origen català conservats a l'estranger.

Voldria ara fixar-me uns moments en alguns d'aquests manuscrits; ho faré ràpidament, per tal de no fer pesada aquesta exposició (que potser ja ho és) i de no cansar excessivament els lectors.

Fixem-nos en primer lloc en aquells llibres litúrgics que, combinats i units en un sol volum, acabaren constituint, durant la primera meitat de l'Edat Mitjana, un sol llibre: el missal, però que també continuaren subsistint i essent usats per separat. Tenim primerament els sacramentaris, els volums que contenen les oracions amb el cànon (únic) de la missa. De sacramentaris n'existeixen a Catalunya dos magnífics exemplars del s. XI, que es podien veure exposats al Millenium, a la Casa de la Pia Almoina. Són, a la meua manera d'entendre, els dos sacramentaris més importants de Catalunya, particularment estimats per mi, ja que en vaig fer l'edició íntegra, els anys 1953 i 1964, respectivament. Es tracta dels manuscrits 66 i 67 del Museu Episcopal de Vic. El primer és datat de l'any 1038; el segon ha de ser de pocs anys posterior. El còdex 66 fou escrit a la mateixa seu de Vic, sembla que pel famós copista Ermemir; el 67 procedeix del monestir de Ripoll. Més endavant parlaré de la importància que tenen aquests dos documents com a testimonis de l'evolució litúrgica a la nostra terra.

Un dels altres components del que seria o era el missal plenari era i torna a ser el llibre de les lectures de la missa (el leccionari), quan les lectures no eren llegides, segons l'indicador o índex (*capitulare lectionum*), dels mateixos volums de la Bíblia, pràctica menys còmoda. Molts d'aquests leccionaris o lliçoners portaven, després de la primera lectura, els cants corresponents que seguien. Aquí em veig obligat a citar, per la seva venerable antiguitat, el fragment manuscrit 22.1 de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona. El paleògraf professor Anscari Manel Mundó el considera escrit vers l'any 900; és, per tant, el manuscrit litúrgic més antic que posseïm de la litúrgia romana a Catalunya. Per la seva importància, encara que només es tracti d'un bifoli, era també present a l'exposició del Millenium.

Un leccionari de la missa sencer, del s. xi, és el manuscrit 838 de la Biblioteca del monestir de Montserrat. Estigué en ús en una esglésiola romànica, ben conservada i tan petita com privilegiada: la de Sant Romà de les Bons, a Andorra. D'aquesta petita església perduda (per dir-ho així) en el Pirineu es conserven, a més de l'edifici antic, l'altar, els frescos que ornaven l'absis (actualment al museu Romànic de Barcelona), un tros del baldaquí que cobria l'altar, més tres dels llibres litúrgics que en plena Edat Mitjana usava el capellà que servia aquesta església. Com que es tractava d'una església pobra, com pobres eren generalment les esglésies no conventuals (monàstiques i catedrals) de l'època, Sant Romà de les Bons posseïa també un còdex litúrgic miscellani del s. xii, en el que el capellà s'havia fet transcriure, per tenir-los a mà, diferents elements dels llibres litúrgics distints. El tercer llibre de que disposava el prevere de Sant Romà de les Bons era un antifonari de la missa, l'actual manuscrit musical 1805 de la Biblioteca de Catalunya. Hi ha encara a la Biblioteca de Catalunya, sota la signatura manuscrit musical 1147, un altre antifonari o antifoner de la missa procedent de Sant Pere d'Ager. És igualment del s. xii i, per tant, ja no entren en el camp de la nostra consideració. Però cal advertir que els elements que contenen són, naturalment, elements de temps anteriors i serveixen per a endevinar la línia evolutiva de la litúrgia al nostre país al temps antecendent immediat. L'antifoner de Sant Romà de les Bons fou editat íntegrament fa deu anys, el 1979, per Mn. Joan Bellavista.

Si bé disposem d'aquests magnífics còdexs que servien per a la celebració de la missa: els de les pregàries, de les lliçons

i de les parts cantades, no posseïm, en canvi, cap exemplar sencer d'un missal plenari de l'època que ens ocupa. Tampoc no és massa sorprenent. Sabem, però, que n'existien; segurament l'ús els féu malbé.

Anem ara a citar els testimonis més importants que tenim relatiu ja no a la celebració de la missa, sinó de l'ofici diví. Igual com el missal, el breviari, llibre únic per a l'ofici diví, s'originà de la composició orgànica de diferents llibres litúrgics. Aquests eren el saltiri setmanal, ordenat segons les hores canòniques; el sermonari o homiliari, combinat amb el passioner; l'antifoner de l'ofici, que contenia les antifones i els responsoris; i, finalment, l'oracional. Com que no disposem d'exemplars sencers anteriors al s. XII, em limitaré a esmentar aquí l'important antifoner de Sant Feliu de Girona, que pot ser del s. XI. És una font que resta encara inèdita. Podem citar també alguns fragments importants d'homiliaris, els quals tenen la particularitat de contenir peces patristiques que no han arribat fins a nosaltres sinó a través d'aquestes fonts de Catalunya. Així, per exemple, alguns dels sermons de Cromaci, bisbe d'Aquileia al pas del s. IV al V, només són coneguts a través d'aquesta tradició catalana.

Queda, per enumerar, un altre tipus de llibre litúrgic, que és un testimoni particularment interessant per a la història de la litúrgia: el ritual, l'*ordo*, el qual, quan era compost per a l'ús del bisbe rebia el nom de pontifical. Ja alguns sacramentaris porten, com en forma d'apèndix, algunes parts del ritual, les de més utilitat per al ministeri presbiteral ordinari: el ritual del baptisme, el penitencial, el del matrimoni, el de la visita i de la unció dels malalts i el dels funerals. Independentment dels sacramentaris, tenim a Catalunya, escrit al s. XI, un pontifical molt considerable: el de Roda d'Isàvena, conservat actualment a la catedral de Lleida, manuscrit 16, editat totalment l'any 1975 per Josep Romà Barriga. També aquest grandios còdex fou mostrat a l'exposició del Mil·lenni.

Cal que ara ens preguntem què ens diuen aquestes fonts que acabem d'enumerar i molts altres fragments de llibres litúrgics del temps anterior al s. XII que també hauríem pogut esmentar—, què ens diuen respecte a l'evolució litúrgica que seguí la nostra terra.

Em sembla important observar que fins a l'any 1086 el país que anomenem Catalunya era gairebé només la meitat nord d'allò que és ara. La recristianització de Tarragona, després del

domini islàmic, començà l'any 1118; Tortosa fou conquerida el 1148 i Lleida l'any següent. Cal tenir-ho present per veure la desigualtat geogràfica que hi ha en la distribució de la documentació litúrgica i en la mateixa evolució històrica del culte diví.

Quan els cavallers francs iniciaren la reconquesta cristiana de Catalunya al pas del s. VIII al IX, introduint-hi la seva cultura, seguiren, rere d'ells, els clergues de la metròpoli franca més pròxima: Narbona, portant a la terra novament lliurada de l'islam el ritu peculiar, això és, el romà, amb elements, però, propis, o sigui, francs. Aquests clergues francs havien experimentat molt pocs anys abans allò que els nous comtats catalans experimentaven: el canvi de litúrgia. Només que cal advertir que aquest canvi no tingué exactament el mateix caràcter o la mateixa motivació, ni els mateixos efectes a Gàl·lia com a casa nostra. En el seu imperi, fou Carlemany qui imposà l'adopció del ritu romà; mogueren l'emperador a fer això potser motius polítics d'unificació del seu vast imperi. L'emperador sabia que una observança única en el culte contribuiria poderosament a la unitat del seu regne. Tenim molt poca documentació històrica sobre el ritu indígena franc pre-romà. Les poques fonts de què disposem ens diuen que hi havia entre el ritu dit gal·licà i l'antic hispànic una gran afinitat, però la litúrgia vetero-hispànica, de la qual tenim molts i molts bons testimonis, era sens dubte una forma de culte molt més rica, més desplegada i, malgrat les seves dues tradicions de forma, era probablement més uniforme en tot el regne visigòtic que la gal·licana en el territori gal. Hem d'observar, però, que els testimonis litúrgics de què disposem de la litúrgia gal·licana es redueixen quasi exclusivament al país borgonyó.

Quan els clergues narbonesos, doncs, arribaren als Pirineus i més enllà d'ells, cap al sud, es trobaren amb un país on vigia encara, sens dubte molt esmortuïda i amb un clergat segurament molt escàs i de poca formació cultural, una litúrgia indígena, la qual, malgrat la situació religiosa del país, sabé oposar encara una resistència a la penetració del ritu romà, de la qual parlarem de seguida amb un cert deteniment, ja que constitueix un dels fenòmens més simptomàtics del punt de vista idiosincràtic, en el qual els historiadors de Catalunya no solen fixar-se ni gaire ni gens, tot i que l'expressió religiosa d'un poble pertany a allò de més important d'un poble.

Així doncs el nostre territori pre-franc tenia la seva litúrgia

indígena: l'antiga hispànica, que anomenem també visigòtica. Quan pronunciem aquest adjectiu, parlant del ritu visigòtic, molts solen girar la mirada vers Toledo o vers Sevilla, oblidant potser que les regions tolosana, la septimana i l'antiga tarraconense tenen tant dret a considerar-se pàtria de la litúrgia hispànica com l'interior de la península ibèrica. Recordem que el monument literari més antic de la litúrgia hispànica és el cèlebre Oracional dit «de Verona», perquè actualment es conserva a la catedral d'aquesta ciutat. És un còdex que ha d'haver estat escrit vers l'any 700 i que estigué en ús a l'església de Tarragona i que el bisbe Pròsper, fugint de la invasió islàmica, s'emportà a Itàlia.

A la nostra terra, per consegüent, quan hi vingueren els francs que donaren nom als primers catalans en la denominació àrab, es practicava la litúrgia hispànica, com la practicaren els pares i els avis dels cristians narbonesos que introduïren a casa nostra el ritu romà, amb algun element franc i fins i tot algun de visigòtic; però d'això darrer n'hem de parlar amb més precisió una mica més endavant.

Pels inventaris medievals ens assabentem de la presència, ja no a les esglésies, sinó a les llibreries o biblioteques, de còdexs litúrgics vetero-hispànics els «missales Toletani» i altres, dels quals no ens n'ha pervingut cap de sencer. La seva «inutilitat» fou allò que creà un desinterès per aquests llibres, conservats nombrosos en la resta de la península, des d'on certs bisbes veien amb mals ulls que els cristians dels nous comtats del nord-oest hispànic celebressin «more romano», abandonant la litúrgia tradicional, tan bella, tan pastoral, potser una mica rebuscada en l'estil de moltes de les seves formes, però popular al mateix temps que rica de contingut, contrastant amb la sobrietat de la litúrgia romana, cosa que no és quelcom d'absolutament negatiu, perquè permet una celebració quotidiana de l'eucaristia, que pot ser duta a terme en un espai de temps relativament breu i sense gaires exigències, en aquest sentit, ni per al sacerdot ni per als fidels.

Depenent eclesiàsticament de Narbona (l'arquebisbat de Tarragona no es va reinstaurar fins l'any 1118), els nous comtats catalans acceptaren sense dificultat la nova litúrgia romano-franca. Però hi hagué una resistència a favor del ritu tradicional allí on les pràctiques litúrgiques eren més arrelades en els costums del poble, allí on començava la gent a parlar una llengua pròpia, ja no purament el llatí. Aquests moments de la vida

litúrgica a què ens referim són particularment el ritu matrimonial, la visita i la unció dels malalts, el ritual de l'enterrament i el calendari. Aquest, el calendari, era quelcom d'entranyablement arrelat en la memòria del poble, i els ritus esmentats, que contenien cants coneguts per preveres i fidels, eren coses «que sempre s'havien fet així» i que, tractant-se de coses tan sagrades dins la vida familiar i domèstica, no podien ser canviades així com així. Em direu que la missa era quelcom de tant o més sagrat encara; però la celebració de l'eucaristia, tota en llatí, fins les lectures (excepte l'homilia) havia esdevingut ja un afer del prevere, una acció a la que el públic dels fidels assistia gairebé passivament. No així els casaments, l'administració dels darrers sagraments, els funerals i algun altre ritu. En això últim la litúrgia tradicional indígena, la visigòtica o hispànica, deixà veure les seves resistències.

Aquí toquem un punt delicat. Abans de citar alguns exemples concrets d'aquesta resistència o supervivències dels ritus antics, hem de reconèixer que no sempre podem estar segurs de si els exemples que adquirem de fonts de la nostra terra són creacions «catalanes» o bé, algunes d'elles, no venen ja de la mateixa Narbona. Ja he tingut ocasió en algun altre lloc d'expressar la meua opinió sobre la possibilitat de que alguns dels sants del calendari visigòtic hagin «retornat» a Catalunya a través del sud de la Gàl·lia. Però és difícil dubtar que molts dels sants hispànics antics, potser la majoria, no siguin de tradició persistent en la nostra terra. Entre aquests sants hi comptem Julià i Basilissa, Pelai, Justa i Rufina, Cristina, Cugat, Feliu de Girona, Just i Pastor, Iscle, Sadurní o Cerní, Eulàlia de Mèrida, Perpètua i Felicitat, Medir i Celdoni o Celoni, Quirze i Julita, i Coloma. Aquests noms reapareixen, alguns d'ells amb una certa freqüència, en la toponímia catalana. Per a molts d'aquests sants, no presents ni en el calendari romà ni en els francs, calgué compondre formularis de missa nous per a l'ús romà, ja que els formularis hispànics o visigòtics no s'acomoden a l'estructura de la missa romana.

El ritual de matrimoni tal com apareix en el Sacramentari de Vic (el citat manuscrit 66) és un dels exemples més clars de combinació hispano-romano-franca, en que les fórmules litúrgiques heterogènies se succeeixen en una alternança quasi perfecta, amb barreja d'algun text original, és a dir, que sembla fet de nou per a suplir fórmules que no tenen ni el ritu hispànic, ni el romà, ni el franc. He de suposar que la combi-

nació, tal com la trobem, és feta a Catalunya mateix, sens dubte a Vic. L'escriptori de la catedral de Vic fou segurament un lloc on es crearen moltes fórmules litúrgiques, com succeí probablement també a Ripoll i a La Seu d'Urgell. L'exemple que he citat del Sacramentari de Vic i altres del ritual que es troba al final d'aquest llibre litúrgic tenen molts paral·lels. Darrerament, en un article pòstum, José Janini (*Hispania Sacra* 59, 1986, 8 s.) ha publicat un fragment d'un «ordo sepulturae» (ms. 22.2 de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona), escrit amb lletra del s. x, que també ens proporciona un bell exemple de combinació romano-franco-hispànica. Janini creu d'una manera indubtable en l'origen català d'aquest *ordo*.

Faré ara unes breus observacions a títol de conclusió.

A l'època de que parlem es va desenvolupar al nostre país, per ornar les esglésies i per a la instrucció dels fidels, un art pictòric, del qual fins ara no hem parlat. Els crítics reconeixen que és un art extraordinari i en diuen pintura «catalana». És d'un estil que sembla primitiu i pobre, però és extraordinàriament expressiu. Allò que no pot dir-se de cap manera és que els pintors no en sabien més, feien allò que podien. Sens dubte que en alguns casos és així, però, per regla general, els pintors sabien bé allò que volien expressar i, de fet, donaven a les seves figures una expressió de transcendentalisme, que és allò que corresponia al que l'espectador necessitava per a satisfer i fomentar el sentit del sobrenatural. Qui sap si un estil, un art d'aquesta classe s'hauria format en un país que no s'hagués trobat en les condicions en què es trobava el nostre, situat en un extrem de la cristiandat, independent de fet i, del punt de vista polític, també de voluntat, un país lliure, per tant, indispensablement improvisador dins la seva pobresa, un país, però, amb enginy i força creadora, portador d'una personalitat pròpia, d'una cultura autòctona, la franca, independitzada però, en una terra on la curta durada de la dominació àrab no havia deixat arrels.

Hem pogut veure com aquestes característiques es reflecteixen en l'adaptació nova del culte diví, nova perquè no pròpiament indígena ni tradicional. Els nous clergues, els narbonesos aclimatats, esdevinguts «pre-catalans», obraren amb llibertat; en moltes coses que afectaven la seva idiosincràsia els cristians d'aleshores saberen resistir. Fins i tot crearen una notació musical pròpia per als cants litúrgics, notació que des de Dom Maur Sablayrolles ha rebut el nom de «catalana».

La llibertat de creació o d'improvisació i d'organització en el camp de la litúrgia perdurà molt viva fins al s. XII. En aquest segle les formes del culte s'estereotiparen molt notablement, encara que no del tot, de manera que en llibres litúrgics posteriors de la nostra terra trobem encara testimonis considerables de lliure elecció o de creació de texts. Però és sobretot l'espai cronològic que comprèn els segles IX, X i XI l'època més interessant en aquest sentit de la història de la litúrgia a Catalunya.